

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Eine richtige Schweineri.' Duitse en Russische vijandbeelden aan het oostelijk front

Wilbrink, Hans

Citation

Wilbrink, H. (2005). Eine richtige Schweineri.' Duitse en Russische vijandbeelden aan het oostelijk front. *Leidschrift : Duitsland En De Eerste Wereldoorlog*, 20(December), 83-100. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/72807>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/72807>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

'Eine richtige Schweinerei.' Duitse en Russische vijandbeelden aan het oostelijk front

Hans Wilbrink

In augustus 1914 ging het licht uit boven Europa. In het oosten stonden de legers van twee grote rijken tegenover elkaar. De periode van gespannen achterdocht was uitgelopen op een allesvernietigende oorlog die beide grootmachten te gronde zou richten. Het jonge Duitse keizerrijk en het oude Russische tsarenrijk trokken tegen elkaar op; de Germaanse wereld tegenover de Slavische wereld. Aan Duitse zijde streden tussen het begin van de strijd en het ineenstorten van het Russische rijk twee á drie miljoen Duitse soldaten. Zij trokken het onbekende oosten binnen en stonden tegenover de ontelbare 'grijze jassen' van het Russische leger. Welke indrukken deden zij op van hun tegenstanders aan het oostelijk front en aan de andere kant: hoe keken de Russen naar de Duitsers? In deze bijdrage wordt getracht een beeld te schetsen van de confrontatie van twee vijandbeelden.

De krijgservaringen aan het westelijk front waren heel anders dan die in het oosten. De strijd aan het westelijk front verzandde al snel in een stellingenoorlog met loopgraven en bunkers, terwijl het oostelijk front in wezen een klassieke bewegingsoorlog bleef. Offensieven in het oosten zorgden voor doorbraken waar de Britse en Franse generaals slechts van konden dromen. Anderzijds waren die doorbraken minder doorslaggevend dan degenen die uiteindelijk in Vlaanderen en Noord-Frankrijk plaatsvonden: de frontlijn in het oosten was veel grilliger. Na een doorbraak 'verdrongen' de Duitse legers in het uitgestrekte Russische landschap. Een Duitse officier merkte op over het verloop van de strijd: 'Het brandt overal, maar nergens is er een duidelijke en rechte frontlijn waar doorslaggevend resultaat kan worden geboekt.'¹

¹ Vejas Gabriel Liulevicius, *War land on the eastern front. Culture, national identity and German occupation in World War I* (Cambridge 2000) 21; Bernhard von der Marwitz, *Stirb und Werde. Aus Briefen und Kriegstagebuchblättern des Leutnants Bernhard von der Marwitz* (Breslau 1931) 32.

Valse verwachtingen

De soldaten die in het oosten arriveerden, voelden zich verloren, zelfs toen ze zich nog relatief dicht bij de Duitse grens bevonden. Het feit dat er zo dicht bij de *Heimat* een zo verbijsterend andere wereld was, versterkte de negatieve indrukken die de soldaten opdeden exponentieel. Volgens de Duitse chef-staf Erich von Ludendorff wisten hij en zijn mannen ‘weinig van de omstandigheden van het land en de mensen en keken ze uit op een nieuwe wereld’.² Die eerste indrukken waren cruciaal, omdat ze bepaalden hoe de Duitse officieren en soldaten de mensen in het gebied dat zij onder hun controle hadden, zouden behandelen. Het Duitse leger zag Rusland als een versteend eenvormig imperium, maar het kwam in aanraking met een chaotische lappendeken van volkeren en culturen en een vervreemdende oorlog.

Die vage visie op Rusland was in Duitsland in de decennia voorafgaand aan de oorlog ontstaan. Rusland werd gezien als een absolute en reactionaire monarchale staat. De rol van Rusland als gendarme van Europa in de eerste helft van de negentiende eeuw was nog niet vergeten, zeker niet door het liberale en socialistische deel van de Duitse bevolking. Het Russische keizerrijk riep beelden op van onderdrukking en achterlijkheid, van horden kozakken en boerensoldaten die in oneindige golven Centraal Europa overspoelden. Deze angst voor de ‘Russische stoomwals’ was na 1890 ook tot uitdrukking gekomen in de Duitse buitenlandse politiek. Keizer Wilhelm II verliet het voorzichtige beleid van Bismarck en zocht naar de plek onder de zon die de nieuwe economische supermacht ‘rechtens’ toekwam. Het negatieve beeld van Rusland als fundament van een agressieve *Weltpolitik* vond steun in brede lagen van de Duitse bevolking. Rusland was ver en onbekend en daardoor een dreigende natie. Op de treinen die de Duitse troepen in augustus 1914 naar het front reden, was te lezen: ‘Tsaar, het is een grote schande/ dat we jou en je bende eerst moeten desinfecteren/ en dan stevig zullen cultiveren!’³

De realiteit bleek echter weerbarstiger te zijn toen de Duitse legers in 1914 en 1915 diep het Russische land in trokken en letterlijk en figuurlijk op vreemde bodem in het strijdperk traden tegen de Russische legers. Na de slagen bij Tannenberg en de Mazurische Meren in augustus en september

² Erich Ludendorff, *Meine Kriegserinnerungen* (Berlijn 1919) 145-146.

³ Liulevicius, *War land*, 23-25; Ernst Johann, *Innenansicht eines Krieges. Bilder, Briefe, Dokumente, 1914-1918* (Frankfurt am Main 1968) 21.

1914 waren de Russen Oost-Pruisen uitgedreven en trokken de Duitsers Litouwen binnen. In oktober en november 1914 ontruimden de Russen Polen en in de lente van 1915 trokken de Duitsers door Wit-Rusland en de Oekraïne en bereikten Rusland.⁴

Oostelijke geografie: *Unland*

Allereerst was er de fysieke schok van de enorme uitgestrektheid van het Russische landschap. De ongecultiveerde oerbossen, moerassen en oneindige vlakten maakten een diepe indruk op de Duitse soldaat, die zichzelf in het niets zag verdwijnen en moeite moest doen om de situatie waarin hij verzeild was geraakt, zijn aanwezigheid in een vreemde omgeving, van betekenis te voorzien. Een soldaat betitelde zijn eerste ervaring met het Russische land als een betovering. De blik werd naar het oosten getrokken, naar een mysterieuze uitgestrektheid en eindeloze Russische leegheid.⁵ De vreemdheid kwam ook tot uitdrukking in de grote uitgestrekte donkere oerbossen vol met eeuwenoude bomen en met huilende wolven en zelfs bizons. Deze bossen waren als overblijfselen van prehistorische tijden verschillend van de op wetenschappelijke inzichten gebaseerde bosbouw zoals die in Duitsland bestond. De angstaanjagende bossen kwamen voor veel soldaten niet overeen met het romantische beeld van de geschiedenis van hun voorvaderen: onafhankelijke Germaanse stammen geboren onder grote eiken.

Het weer was eveneens van invloed op de beleving van de Duitse soldaten. Weersomstandigheden speelden evenals aan het westelijk front een grote rol bij de oorlogsbeleving. De overvloedige regen gedurende lente, zomer en herfst maakte het ongecultiveerde land grotendeels onbegaanbaar. Vooral in de lente en de herfst zorgde dit voor de beruchte *rasputitsa*, 'de tijd zonder wegen'. De wegen veranderden in grote modderpoelen en verzwolgen karren, paarden en vrachtwagens. Voertuigen reden naast de weg om nog vooruit te kunnen komen en verbreedden de wegen op die manier tot soms wel 500 meter. Voor de Duitse soldaten leek vervoer een bijna bovenmenselijke opgave. De winters waren zeer streng, als gevolg van

⁴ Zie voor gedetailleerde beschrijvingen van het oorlogsverloop: Norman Stone, *The eastern front, 1914-1917* (Londen 1975/1998); Geoffrey Jukes, *The eastern front 1914-1918* (Oxford 2002); Hew Strachan, *The First World War. Vol. I: to arms* (Oxford 2001).

⁵ Liulevicius, *War land*, 27 en 152.

de Siberische winden. Deze hulden het hele landschap in meters sneeuw waardoor het nog onbegaanbaarder werd. Het leven in de loopgraven werd bijna onmogelijk: de bevoorrading stokte, soldaten verdronken in smeltwater of vrozen dood op hun posten.⁶

Nu kwam er koude zoals ik die nog nooit heb gevoeld', scheef de Elzasser Dominik Richert, 'De thermometer daalde tot -38 graden Celsius. De dageraad was het koudst. [...] Als een man zijn gezichtsmasker niet over zijn neus had getrokken, was het topje van zijn neus binnen vijf minuten geel-wit, al het bloed was weggetrokken. [...] De neus, oren, de huid van de jukbeenderen, vingertoppen, tenen en hielen bevroren het snelst.⁷

De Duitse soldaten moesten aan het oostfront evenzeer met de natuur slag leveren als met hun menselijke vijand. De strijd op leven en dood met de wilde natuur maakte de *Fronterlebnis* van de Duitse soldaten aan het oostfront wezenlijk anders dan de ervaringen die in Vlaanderen en Noord-Frankrijk werden opgedaan.

Duitse stelling aan het oostfront.

⁶ Philipp Witkop red., *Kriegsbrieife gefallener Studenten* (München 1928) 220-221.

⁷ Dominik Richert, *Beste Gelegenheit zum Sterben. Meine Erlebnisse im Kriege, 1914-1918* (München 1989) 233-234. Richert was afkomstig uit de Elzas en werd in 1915 uit veiligheids-overwegingen van het westelijk front naar het oostelijk front overgeplaatst.

De vijandige natuur werd aan het front het sterkst gevoeld in de periodes waarin niet gevochten werd. 'De dagen gingen voorbij in eentonigheid. Sneeuw en mist, mist en sneeuw – meer varianten waren er eigenlijk niet.' In de loopgraven 'volgde het leven zijn gewoonlijke gang: op wacht staan, slecht eten en gekweld worden door luizen'⁸. De parasieten en luizen, waren in de ogen van de soldaten voortdurende uitingen van de vuiligheid en de ziektes die werden geassocieerd met het land en de bewoners van het oosten. De frontervaring werd niet alleen bepaald door de strijd om te overleven in een vreemde omgeving. Ook de dagelijkse beproevingen van eentonigheid, verveling, heimwee en hopeloosheid als gevolg van de indruk die de voortdurende traumatiserende oorlogsverschrikkingen maakten, bepaalden eveneens de frontervaring van vele Duitse soldaten. De desolaatheid van het ongecultiveerde landschap met het wilde klimaat werd door de Duitsers gekarakteriseerd als *Unland*. Men voelde een 'diepe stilte', een speciale 'sfeer van melancholie' en een gevoel van 'tristheid, die nooit helemaal van dit land verdwijnt'. Dit land bezat een *Eigenart*, een uniek karakter dat zich in negatieve zin sterk onderscheidde van de eigen Heimat.

Oostelijke cultuur: *Unkultur*

De vreemdheid werd door velen getracht te verklaren met het begrip *Kultur*.⁹ Eén van de belangrijkste ideeën die in 1914 de Duitse samenleving mobiliseerden was de claim dat de oorlog een conflict was tussen nationale levensopvattingen.¹⁰ Aan het westelijk front botste de organische Duitse Kultur met de 'beschaving' van de westerse democratieën. De Franse en Engelse beschaving werden slechts gekenmerkt door holle technische en materiële vooruitgang, terwijl de Duitse Kultur hoogstaander was door haar creatieve geest en inhoud en haar filosofische fundamenteën. De Kultur was een onmiskenbaar vormend element in de Duitse natie en haar fysieke vorm, het Duitse Keizerrijk. Aan het oostelijk front was er sprake van een andere tegenstelling: hier stond Kultur tegenover de Unkultur, het zichtbare gebrek aan beschaving van het oosten. Het woord Kultur werd ook

⁸ Richert, *Beste Gelegenheit*, 129 en 237.

⁹ Liulevicius, *War land*, 29; Marwitz, *Stirb und Werde*, 95.

¹⁰ Jeffrey Verhey, *The spirit of 1914. Militarism, myth and mobilization in Germany* (Cambridge 2000) 126-134.

gekoppeld aan de oorspronkelijke betekenis van het in cultuur brengen van het landschap. De Duitse soldaten zagen een onbewerkt land, dat de beschaving en bewerking ontbeerde, zoals die bestond in hun eigen land. Juist de meerwaarde van de Duitse Kultur met zijn arbeidsethos en scheppend vermogen brachten de Duitsers mee naar de landen van het oosten.

De wilde staat van het landschap voedde de sensatie zich te bevinden in een geheel andere, primitievere wereld met daarin dun verspreid een verzameling van vreemde volkeren met een onbegrijpelijke taal en geschiedenis. In het verleden waren er vele pogingen gedaan om deze gebieden te onderwerpen. Men herinnerde zich de Teutoonse ridders met hun dwangburchten en kruistochten en later de tsaren met hun actieve russificatiepolitiek. Het *Land und die Leute* hadden hun eigenaardige karakter en verleden behouden waar de Duitse soldaten zich niet mee konden identificeren. Met dat verleden werden de Duitse soldaten ook direct geconfronteerd in hun loopgraven, gegraven in die vreemde, ongecultiveerde grond. Bij het bouwen van versterkingen en loopgraven stootten de genisten op graven en wapens uit het verre verleden van de Baltische stammen. Het verre verleden van duizenden jaren bleek bijna direct onder de oppervlakte te liggen.¹¹

De Duitse soldaten probeerden hun aanwezigheid in de vreemde omgeving en de chaos van de oorlog betekenis te geven door terug te grijpen op het Duitse verleden. De naamgeving van de eerste grote overwinning op de Russen was een directe verwijzing naar het verleden. In 1410 waren de Teutoonse ridders verslagen door Polen en Balten bij Tannenberg. De slag van augustus 1914, waarbij het Russische Eerste en Tweede Leger door superieure strategische beslissingen stuk voor stuk werden omsingeld en vernietigd, vond niet plaats op dezelfde plek maar werd officieel tot 'De slag bij Tannenberg' uitgeroepen.¹² Ook werden er parallellen getrokken met die andere grote en totale oorlog die deel uitmaakte van het Duitse nationale geheugen: de Dertigjarige oorlog. De vreemdheid en onmenselijkheid van de situatie waarin de Duitse soldaten

¹¹ Liulevicius, *War land*, 37-38.

¹² Sven Ekdahl, 'Tannenberg/Grunwald – Ein politisches Symbol in Deutschland und Polen', *Journal of Baltic Studies* 12-4 (1991) 271-324. Zie ook Dennis Showalter, *Tannenberg. Clash of empires, 1914* (Washington 2004).

zich bevonden, kregen enige betekenis door het te vergelijken met de gebeurtenissen van 300 jaar daarvoor.¹³

Desolate bevolking

Het ontwikkelingsniveau van deze volkeren leek ook tot uiting te komen in de staat waarin het land zich bevond. Het land leek grotendeels leeg omdat ongeveer een derde deel van de bevolking van het Balticum en het noorden en westen van Polen waren gevlucht voor het oorlogsgeweld of verdreven door de kozakken.¹⁴ De schade en chaos die de oorlog met zich mee bracht versterkte deze indruk van verwoesting en degeneratie, die onlosmakelijk verbonden leek met dit land en zijn bewoners. Een soldaat herinnert zich hoe zijn onderdeel een dorpje in Koerland binnentrok: ‘Het was een verschrikkelijk gezicht, deze dorpen, verlaten, half uitgebrand en geplaagd door hongerige kraaien, waarin slechts een enkele keer uit een gebarricadeerd huis met dichtgetimmerde ramen, uit een weerzinwekkende kier in de deur een zielig wezen leunde, broodmager, dat als in een verschrikkelijke groet overgaf op de drempel en dan onmiddellijk weer terugkroop in de duisternis van deze ongezone, verboden huizen’.¹⁵

De oprukkende Duitse troepen troffen een samenleving aan waarin de meeste mannen waren verdwenen om dienst te doen in het Russische leger. De Russische bestuursorganen waren verdwenen, evenals de priesters, onderwijzers en politieagenten. Alleen de gewone Russische boeren waren achtergebleven. De Duitse soldaten ontmoetten vrouwen en kinderen en ouden van dagen, die hen als bevrijder inhaalden of hen in ieder geval zeer onderdanig tegemoet traden als de nieuwe heersers.¹⁶ De aanvankelijke verbazing bij de Duitsers voor de hulpeloze en onderdanige ‘inboorlingen’ maakte al gauw plaats voor een van bovenaf gestimuleerde superieure en vastberaden houding waarbij officieren bij het binnentrekken van dorpen hun handen alvast uitstaken om gekust te worden. Op deze manier waren de Duitse troepen in staat hun Duitse waardigheid staande te houden in een zo vreemde en gevaarlijke omgeving. Voorkomen moest worden dat de

¹³ Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd deze vergelijking opnieuw gemaakt, zie Omer Bartov, *The eastern front, 1941-1945. German troops and the barbarisation of warfare* (New York 1986) passim.

¹⁴ Liulevicius, *War land*, 30.

¹⁵ Ibidem, 42.

¹⁶ Ibidem, 43.

Duitse identiteit van de soldaten werd aangetast.¹⁷ De mensen in het bezette gebied vormden een verwarrende groep volkeren zoals Litouwers, Letten Wit-Russen en Joden, allemaal met hun eigen talen, vreemde gebruiken en een beperkte mate van gecultiveerdheid.¹⁸

Bovendien liepen de identiteiten door elkaar heen. Etniciteit bleek een begrip dat zeer onderhevig was aan de opvattingen van de mensen in kwestie. De etnische verwarring ter plekke was voor veel Duitse soldaten pijnlijk omdat hun eigen nationale identiteit pas recent was samengesteld en nog vaak regionale sentimenten de kop op staken in het verenigde Duitse keizerrijk. Juist het leger had de taak om als kwintessens van die nieuwe Duitse natie voor een eenduidig nationaal gevoel te zorgen en te fungeren als een school voor de natie. Voor sommige nationalist en chauvinisten was de ervaring van de Grote Oorlog om de Duitse identiteit van een keizerrijk, ontstaan uit de oorlog van 1870-1871, te consolideren. Keizer Wilhelm II verklaarde: 'Ik ken geen partijen meer, slechts Duitsers.' Juist de situatie in het oosten zorgde voor onenigheid. Duitse soldaten met Slavische namen kwamen bijvoorbeeld in een moeilijke positie terecht: zij werden, evenals de Elzassers in het Westen gewantrouwd.

Het slagveld

De vreemde Unkultur werd ook door de Duitse soldaten bemerkt wanneer zij aan het front onder vuur lagen. De leegheid van het slagveld maakte grote indruk. 'Ontelbare boerderijen en hele dorpen staan in vlammen. Er is in de wijde omtrek geen menselijk wezen te zien. En toch liggen er duizenden in stelling in dit angstaanjagende vacuüm, dat slechts gevuld is met het lawaai van donderende artillerie en het geratel van machinegeweren.'¹⁹ Dit slagveld was zelfs leger dan 'het typische moderne slagveld', zoals dat aan het westelijk front kon worden aangetroffen; het was 'troosteloos en reddeloos'.²⁰ Het westelijk front was nog een 'overzichtelijk' slagveld dat gevormd werd door een lange, nagenoeg onbeweeglijke gordel van loopgraven met niemandsland ertussen. Het slagveld in het oosten was

¹⁷ Ibidem, 158-160.

¹⁸ De fascinatie voor de vreemde volkeren en de neiging om deze te ordenen en te duiden kwam tot uitdrukking in vele pseudo-antropologische publicaties, zoals O. Stiehl, *Unsere Feinde. Charakterköpfe aus deutschen Kriegsgefangenenlagern* (Stuttgart 1916).

¹⁹ Marwitz, *Stirb und Werde*, 82; Liulevicius, *War land*, 152.

²⁰ Witkop, *Kriegsbriefe*, 67.

daarentegen van een heel andere aard. Het was onmogelijk om een aaneengesloten front te creëren. Er bleef daardoor ruimte over voor beweging: grote offensieven en omtrekkende bewegingen. Beide zijden groeven zich echter ook in gedurende kortere en langere perioden.

De vervreemding werd ook kenbaar in de manier waarop de Russen met hun doden en gewonden omgingen en hoe zij loopgraven bouwden. Bij de inname van Russische loopgraven zagen Duitse soldaten geschokt de aan hun lot overgelaten gewonden en onbegraven Russische slachtoffers. Eveneens zagen zij hoe de loopgraven latrines ontbeerden, 'eine richtige Schweinerei'.²¹ Ook de strijdmethoden van de Russen wekten de afkeer van de Duitsers. Enerzijds sloegen de Russen met duizenden tegelijk op de vlucht voor de Duitse overmacht aan vuurkracht en werden er velen krijgsgevangen gemaakt. Aan de andere kant waren er de Russen die ondergronds gingen: deserteurs, soldaten die achter de vijandelijke linies waren terechtgekomen, ontsnapte krijgsgevangenen, speciaal achtergelaten sabotagegroepen en spionnen. De zo ontstane partizanengroepen terroriseerden het gebied achter de Duitse linies.

Russische officieren lieten de soldaten vaak geen goede loopgraven bouwen waardoor vele onnodige slachtoffers vielen.

De beruchte onverschrokken bajonetaanvallen van de Russische infanterie, hoe hopeloos ook tegenover het staal van de moderne techniek, konden op

²¹ Richert, *Beste Gelegenheit*, 110.

Duitse waardering rekenen. Op deze manier werd er met open vizier strijd geleverd op klassieke wijze. Het waren echter de raids van de woeste kozakken die met hun nietsontziende guerrillamethoden de Duitse troepen angst aanjoegen. Onthullingen over systematische Russische terreur en plunderingen in Oost-Pruisen en Galicië bevestigden het beeld van de *Unkultur* van de vijand.²²

Het Russische beeld van de Duitse vijand

Patriottisme

Net als in de andere hoofdsteden van de landen die zich in augustus 1914 in de Eerste Wereldoorlog hadden gestort, was er ook in de Russische hoofdstad Sint-Petersburg sprake van een roes van nationalistisch oorlogsentousiasme. Tsaar Nicolaas sprak een enorme menigte toe vanaf het balkon van zijn Winterpaleis en zwoer het heilige moederland te beschermen tegen de barbaarse invallers, net zoals zijn voorvader dat in 1812 had gedaan in de grote vaderlandse oorlog tegen Napoleon. Zoals in voorgaande eeuwen van de Russische geschiedenis, moest het volk zich nu opnieuw verenigen om de externe vijand het hoofd te bieden en de Slavische broeders te beschermen tegen Teutoonse agressie.²³ In de serieuze en populaire pers, op het toneel en in films werden de Duitsers afgeschilderd als militaristische barbaren, met aan het hoofd de archetypische keizer met puntsnor en punthelm.²⁴

Om het patriottische bewustzijn kracht bij te zetten, werd in de oorlogspropaganda veelvuldig gehamerd op het principe ‘dappere Russen vrezen niet voor boze Duitsers.’ De heilige dertiende eeuwse vorst Aleksandr Nevskij vormde de ideale historische figuur waar de Russische soldaten zich mee zouden kunnen identificeren. Immers, in 1242 had deze

²² Holger H. Herwig, *The World War. Germany and Austria-Hungary, 1914-1918* (Londen 1997) 128. Voor contemporaine onthullingen over Russische gruweldaden zie bijvoorbeeld het ‘witboek’ uitgegeven door het Duitse ministerie van First Buitenlandse Zaken *Gruweldaden bedreven door Russische troepen tegenover Duitse burgers en Duitse krijgsgevangenen* (Berlijn 1915).

²³ W. Bruce Lincoln, *Passage through armageddon. The Russians in war and revolution* (Oxford 1986) 17-60; Josh Sanborn, ‘The mobilization of 1914 and the question of the Russian nation: a re-examination’, *Slavic Review* 59-2 (2000) 267-289.

²⁴ Zie Hubertus F. Jahn, *Patriotic culture in Russia during World War I* (Ithaca 1995).

held met een Russisch volksleger de Teutoonse ridders verslagen op het Peipus-meer en zo de Germaanse *Drang nach Osten* tot staan gebracht. Aleksandr Nevskij werd als anti-Duits symbool gebruikt op allerlei afbeeldingen, zoals op populaire goedkope houtgravuren en postzegels met oorlogstoeslag. In historische brochures werd de situatie van 1914 gekoppeld aan de gebeurtenissen van de dertiende eeuw. De bittere vijandschap tussen de orthodoxe Slaven en de heerszuchtige Duitsers was niet nieuw. De karaktereigenschappen van de Duitsers evenmin:

De Duitsers hebben ons opnieuw de oorlog verklaard. Maar ze verschuilen zich niet meer achter de banier van het geloof. Zij hebben hun Teutoonse legers tegen ons aangevoerd en zijn ten strijde getrokken voor hun Duitse “Kultur”, omdat het in hun land te benauwd is geworden. De Duitsers hebben in ons altijd al hun ervijanden gezien. Vandaag is deze eeuwenoude haat weer opgestaan. In deze oorlog zijn de Duitsers net zo brutaal, opzichtig en listig als hun voorvaders, de ridders van de Duitse Orde, die Aleksandr Nevskij op het ijs van het Peipus-meer bedwong. In deze dagen van zware beproeving, die het lot Rusland opgelegd heeft, bestaat de wens om de woorden van Aleksandr Nevskij te herhalen: “God, beslecht onze strijd met dit hoogmoedige volk.”²⁵

Religie

De Russische oorlogspropaganda legde ook de nadruk op religie als onderscheidend en mobiliserend element. De Russisch-orthodoxe kerk was nauw verbonden met de staat en de tsaar beschouwde zichzelf en zijn leger als de beschermers van het ware geloof. Het Russische leger vocht met God voor tsaar en vaderland, zoals vele soldaten in hun brieven naar huis schreven: ‘Met hulp van God zullen we strijden totdat wij die vervloekte vijand uit ons land hebben verdreven.’²⁶ De Russische soldaat streed als ware orthodoxe gelovige met het recht aan zijn zijde en was daarom met een speciale Russische militaire geest, *vojskij duch*, uitgerust. Deze Russische geestdriftigheid maakte de soldaat volgens zijn commandanten moreel

²⁵ Frithjof Benjamin Schenk, *Aleksandr Nevskij* (Keulen 2004) 222-224.

²⁶ Rossijskij Gosudarstvennyj Voенno-Istoričeskij Archiv (RGVIA), fond 2067, opis’ 1, delo 2934, list 273.

superieur aan de Duitsers op het gebied van moed en uithoudingsvermogen. Dit kwam het best tot uitdrukking in de frontale aanval met de bajonet.

Het zelfbeeld van het Duitse Rijk als een protestantse natie, het beeld waarmee de Duitse propaganda de oorlogsinspanningen mede rechtvaardigde, werd in Rusland overgenomen en juist als vijandbeeld gebruikt. Het orthodoxe Rusland stelde Duitsland voor als een heidens rijk, dat met zijn positivistische en liberale theologische opvattingen was verworpen tot een onchristelijk land. Luther en zijn verzet tegen traditie en hiërarchie werden gezien als wegbereiders voor de Duitse barbarij en zelfs satanisme. De figuur van Keizer Wilhelm II werd al vanaf het begin van de oorlog volop bespot en de bijkomende religieuze connotatie zorgde ervoor dat de Duitse keizer ook als de antichrist werd afgebeeld.²⁷ Voor het grote publiek voerde men als bewijs voor het heidendom van de Duitsers aan dat op de lichamen van gesneuvelde Duitse soldaten heidense amuletten waren gevonden.²⁸

De afkeer werd verder versterkt door berichten over gruweldaden in Polen. In Polen werden de orthodoxe kerken op grove wijze ontheiligd en vernietigd door de Duitse bezettingstroepen. In de pers werden deze daden breed uitgemeten en er werd een officiële regeringscommissie ingesteld om onderzoek te doen naar de oorlogsmisdaden.²⁹ De verontwaardiging hierover was ook terug te vinden in vele brieven die Russische soldaten naar huis schreven. De soldaten reageerden niet alleen op de berichten die zij lazen en hoorden, maar men zag ook met eigen ogen de verwoestingen die waren aangericht. Toen in juni 1916 de Russische troepen tijdens het Brusilov-offensief in Galicië eindelijk weer oprukten en gebieden innamen, die een jaar lang onder Duitse en Oostenrijkse bezetting hadden geleefd, trof men daar orthodoxe kerken aan die waren gebruikt als depots en paardenstallen, of erger.³⁰

²⁷ Dietrich Beyrau, 'Projektionen, Imaginationen und Visionen im Ersten Weltkrieg. Die orthodoxen Militärgeistlichen im Einsatz für Glauben, Zar und Vaterland', *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 52-3 (2004) 410.

²⁸ Bernhard Schwertfeger (red.), *Die deutsche Soldatenkunde. Band I* (Berlijn 1937) 312ff.; *Voennyj Sbornik*, afl. 6 (1915) 76-78.

²⁹ RGVIA, f. 2067, o. 1, d. 2934, l. 182.

³⁰ *Vestnik Voenno-Morskogo Duchovenstvo*, afl. 7-8 (1915) 199.

Germanofobie en spionnenangst

De afkeer voor de Duitsers als barbaarse invallers werd door de aard van de oorlog aangewakkerd. De omstandigheden leidden ertoe dat een totale oorlog ook totale vijanden vereiste. Die vijand werd daarom ook binnen in het Russische rijk gevonden. De grootste interne vijanden voor de Russen waren – naast de Joden – de Duitsers die in Rusland woonden, waartoe gemakshalve ook vaak Russen met een Duitse achternaam werden gerekend. De autoriteiten arresteerden duizenden Duitse onderdanen en verbanden hen naar Siberië, hoewel velen al generaties lang in Rusland woonden en een grote bijdrage leverden aan handel en industrie. Veel Duits bezit werd dan ook aangevallen en geconfisceerd na de uitbraak van de oorlog.³¹ 'Duitsers zijn slecht voor de Russische industrie' werd een wijdverbreide opvatting, en veel Russische fabrieken ontsloegen hun Duitse employés. Het gebruik van Duitse woorden en uitdrukkingen werd in de ban gedaan door (overheids)instellingen en Duitse stukken verdwenen van het repertoire van theaters en concertzalen. De naam van de hoofdstad werd gerussificeerd tot *Petrograd*. Russische burgers en militairen lieten hun namen bij de Keizerlijke Kanselarij vertalen en zelfs veranderen tot patriottisch klinkende namen als 'Novorusskij' (Nieuwrussisch) of 'Šmidt-Slavianskij' (Slavische Schmidt).³²

Een ander aspect van de germanofobie was de spionnenangst die om zich heen greep als gevolg van de militaire nederlagen en de Grote Terugtocht van 1915. Deze tegenslagen werden verklaard als het gevolg van verraad in de hoogste kringen in de hoofdstad, zoals de Miasoedov-affaire. Hierbij werd een kolonel, werkzaam op het Ministerie van Oorlog en vertrouweling van de minister Suchomlinov, aangeklaagd voor het doorspelen van militaire geheimen aan Duitsland. De officier werd zonder bewijs veroordeeld en terechtgesteld. Het vertrouwen van soldaten aan het front in de autoriteiten raakte door deze affaire onherstelbaar beschadigd.³³

De impopulaire tsarina Alexandra Fedorovna, geboren prinses van Hessen-Darmstadt, werd 'die Duitse'. Toen de tsaar in augustus 1915 het opperbevel persoonlijk op zich nam en vertrok naar het hoofdkwartier te velde in Mogilev, kwam de regering in de hoofdstad feitelijk in handen van

³¹ Eric Lohr, *Nationalizing the Russian empire. The campaign against enemy aliens during World War I* (Cambridge 2003) 55-84.

³² A.M. Verner, 'What's in a name? Of dog-killers, Jews and Rasputin', *Slavic Review* 53-4 (1994) 1046-1070.

³³ K. F. Šačillo, 'Delo polkovnika Miasoedova', *Voprosy istorii* 42-4 (april 1967) 103-116.

de tsarina, daarbij gesteund door haar vertrouweling Rasputin. De vele politieke intriges, het chaotische regeringsbeleid en de vele personen aan het hof en in de regeringsorganen van Baltisch-Duitse adellijke afkomst voedden het gevoel van verraad. De tsarina werd door de troepen gezien als de belangrijkste Duitse spion, die keizer Wilhelm alle plannen van haar echtgenoot doorspeelde en die 'juichte wanneer onze soldaten sneuvelden'.³⁴ De geruchten die aan het front circuleerden werden steeds grover naarmate de oorlog voortduurde. Dit resulteerde in ernstige problemen met de discipline en het moreel van de troepen, vooral omdat deze geruchten gestapeld werden boven op het ongenoegen van maandenlang gebrek aan bevoorrading en de vervlogen hoop op een snel einde aan de oorlog. 'Al onze divisies zijn door de Duitsers verslagen... Het is erg om te moeten denken: wie heeft schuld aan ons gebrek aan succes? Wie maakte duizenden mensen ongelukkig en hun kinderen wees? Het zijn zeker niet de soldaten zelf die schuld hebben', schreef een Russische soldaat naar huis.³⁵

De weerzin van de soldaten tegen de Duitse tsarina werd door de vijandelijke propaganda versterkt met vlugschriften die uit vliegtuigen werden geworpen. Deze vlugschriften bestonden meestal uit schunnige cartoons waarbij de soldaten werd duidelijk gemaakt dat de Duitse keizer heroïsch gesteund werd door het hele Duitse volk, terwijl de incompetent Russische tsaar omringd werd door verraad.³⁶ De anti-Duitse gevoelens woerden ook voort bij de Russische officieren en generaals. Ook zij zagen verraad in de hoogste kringen als verklaring voor de tegenslagen aan het front. De algemene opvatting in het opperbevel werd weergegeven door een opmerking van een anonieme Russische generaal aan de Britse militaire attaché: 'Wat kunnen we doen? Er zitten overal Duitsers.'³⁷

De officieren in het Russische leger met Duitse achternamen – bijna de helft van de legercommandanten had Duitse namen – bevonden zich in een extra moeilijke positie. Soldaten weigerden soms bevelen aan te nemen van officieren met Duitse namen. 'Wat heeft het voor zin om te vechten als de Duitsers toch al overal de scepter zwaaien?', was op veel plekken in de

³⁴ Orlando Figes en Boris Kolonitskij, *Interpreting the Russian revolution. The language and symbols of 1917* (New Haven 1999) 18.

³⁵ Irina Davidian, 'The Russian soldier's morale from the evidence of tsarist military censorship', in: Hugh Cecil en P.H. Liddle (red.), *Facing armageddon: The First World War experienced* (Londen 1996) 429.

³⁶ M.K. Lemke, *250 dnej v carskoj stavke. 1916* (Minsk 2003) 298-300.

³⁷ Sir Alfred Knox, *With the Russian army. Volume II* (Londen 1920) 515.

Russische gelederen te horen.³⁸ De Russische generaal Rennenkampf, commandant van het Eerste Leger dat bij Tannenberg ten onder ging³⁹, eiste van zijn officieren met een Duitse naam een speciale eed van trouw. De Russische nederlagen van 1915 leidden ertoe dat in leger en achterland het idee wijd verbreid werd dat op het Russische Algemeen Hoofdkwartier verraderlijke generaals en Duitse spionnen de dienst uitmaakten. De koetsiers van de Moskouse taxi's beweerden dat zonder dit verraad Berlijn allang door Russische soldaten zou zijn bezet.⁴⁰ De angst voor verraad en spionage zorgde er zo voor dat de bevolking en het leger alle vertrouwen verloor in hun leiders.

In de loopgraaf

De Russische soldaten voegden bij het bestaande beeld van de Duitser als vijand in eigen land ook hun eigen indrukken van de vijand als externe, buitenlandse invaller, een beeld dat door de Russische propaganda uiteraard werd versterkt. De Duitsers werden gezien als de echte agressor, in tegenstelling tot de Oostenrijkers, die vochten met een leger waarin veel Slavische broeders dienden. De Duitsers waren het heilige Russische land binnengevallen. Zij vochten op een wrede en minachtende manier zonder overtuiging en eergevoel, zonder vojnskij duch. De Nederlandse oorlogscorrespondent en avonturier Louis Grondijs tekende tijdens zijn verblijf tussen de Russische troepen in 1915 op hoe de Russische soldaat zijn Duitse vijand zag. Op de vraag of de soldaten hun vijanden haatten, antwoordden zij:

Ja, wij haten de Duitsers. Wij hebben geen haat voor de Oostenrijkers. De Duitsers wilden oorlog voeren. De Oostenrijkers niet zo erg.... De Duitsers zijn heel wreed. Zij hebben gevangenen aan hun voeten opgehangen, om hen te laten praten.... Ik heb zelf Russen gevonden van wie de ogen waren uitgestoken.... Ze doden

³⁸ A. Wildman, *The end of the Russian imperial army: The old army and soldier's revolt* (Princeton 1980) 110-115; *Carskaja armija v periode mirovoj vojny i fevral'skoj revolutsii*, (Moskou 1926) 150-152.

³⁹ Generaal-adjutant Pavel von Rennenkampf werd in de Duitse propaganda steevast 'Rennen vom Kampf' genoemd.

⁴⁰ V.P. Sevremennikov red., *Dnevnik b. velikogo kniaz'a Andreja Vladimiroviča* (Leningrad 1925) 100.

alle kozakken die ze vinden... En daarna vuren ze nog gewerschoten op hun lijken af, omdat ze bang zijn dat ze weer tot leven komen. Oh, wat haten de Duitsers de kozakken!. De angst voor de kozakken was vanwege hun ongecultiveerde strijdmethoden zelfs voor de Russische soldaten wel te begrijpen.⁴¹

Bovendien werd er een verschil waargenomen in de manier van oorlogvoeren. De Russische soldaten minachtten het gebruik van oneerlijke en eerloze moderne wapens zoals gifgas, vlammenwerpers en dum-dum kogels.⁴² Aan de andere kant zagen zij ook in dat zij die moderne wapens ontbeerden en dat hun leger en hun tsaar daar niet voor zorgden. Volgens vele soldaten hadden de Duitsers wel gelijk als zij zeiden: ‘Russen vechten met God, wij met zware kanonnen.’⁴³ Zij reageerden met een mengeling van bewondering en jaloezie op de grondige en comfortabele manier waarop de Duitsers hun loopgraven en versterkingen bouwden. Voor de Duitsers was het een erezaak om hun beschaving en Kultur tot aan de voorste frontlijn te behouden. Soldaten schreven vol lof over de zorg die besteed was aan het creëren van een geordende omgeving. De omstandigheden in de Duitse loopgraven stonden altijd in schril contrast met de primitieve Russische loopgraven.⁴⁴ Dat zagen de Russische soldaten zelf ook. De loopgraven waren uitgebreid versterkt, diep en voorzien van relatief comfortabele en gemeubileerde onderkomens. De ‘huiselijkheid’ gaf een signaal af dat de Duitsers niet van plan waren hun veroverde gebied weer af te staan en dat stuitte de Russische soldaten tegen de borst. Dat was een signaal dat door het Duitse opperbevel ook bewust gegeven werd: door veel aandacht te besteden aan het welzijn van de eigen soldaten werd duidelijk gemaakt dat de Duitse aanwezigheid geen tijdelijk karakter droeg. Verzorgende faciliteiten als een fronttheater en speciale ‘soldatentehuizen’ waarin achter het front – zonder degenererend contact met de lokale bevolking – in een Duitse omgeving uitgerust kon worden, waren de Russische soldaten, tot hun spijt, vreemd. Zo raakte de afkeer ook vermengd met afgunstige bewondering.

⁴¹ Hans Olink, *De Oorlogen van een Indische krijgsgod. Het wonderbaarlijke leven van Louis Grondijs* (Amsterdam 2005) 184-185.

⁴² RGVIA, f. 2067, o. 1, d. 2934, l.438.

⁴³ Davidian, ‘The Russian soldier’s Morale’ 429.

⁴⁴ RGVIA, f. 2067, o. 1, d. 2930, l. 65ob.

Duitse bunker aan het oostfront.

Conclusie

Gedurende de Eerste Wereldoorlog stonden aan het oostelijk front twee keizerrijken tegenover elkaar. Behalve de wapens botsten in het onmetelijke Russische land ook twee culturen. De Duitse legers kwamen in een gebied terecht dat niet voldeed aan hun verwachtingen. Het land en de mensen die zij tegenkwamen waren vreemd en in hun ogen ongeciviliseerd. De Duitse Fronterlebnis werd gekenmerkt door vervreemding: de perceptie van een ongeciviliseerd oosten, ontstaan door het harde en eentonige leven in een vreemde omgeving met een vreemde cultuur en versterkt door de oorlogservaringen van het vechten tegen een barbaarse vijand. Het beeld van die vijand werd in hoge mate bepaald door het ontbreken van beschaving bij de Rus. Het vasthouden en cultiveren van de eigen hoogstaande Germaanse Kultur, afgezet tegen de Slavische Unkultur, was de enige oplossing om staande te blijven.

De Russische soldaten zagen de strijd eveneens als een botsing van culturen. Het Russische vijandbeeld van de Duitser werd sterk bepaald door de Russische beschaving. In Russische ogen stond de eeuwenoude orthodoxe Slavische traditie met zijn voinskij duch boven de neerbuigende Duitse Kultur. De Russische soldaten zagen echter ook de voordelen van de Duitse Kultur die voor hen nadelig waren. De superieure Duitse wapens en loopgraven voegden afgunst toe aan de afkeer van de Duitsers. De weezin

tegen de Duitsers als externe vijand was niet nieuw, maar richtte zich in dit conflict ook nog naar binnen toe: de Duitsers werden ook als interne vijand gezien, die met hun verraad en spionage de Russische nederlagen bewerkstelligden. De Russen werden het slachtoffer van hun eigen paranoia. De afkeer van de Duitsers in Rusland nam zodanige destructieve vormen aan, dat de Russische staat zelf daardoor het vertrouwen van haar burgers en soldaten verloor.

Op sommige momenten bleken Russen en Duitsers de afkeer voor elkaar opzij te zetten en was er een gezamenlijke afkeer. Dan veranderde de vijand van krantenkarikatuur in een gewoon mens, dat ook Pasen vierde en bleek het even mogelijk om de wapens te laten zwijgen.

Op de eerste dag [van Pasen] kwamen wij en de Oostenrijkers samen, gaven elkaar de hand en ik moet bekennen dat zij erg aardige mensen zijn. Geloof niet wat onze boeken over hen schrijven. Er werd met Pasen niet gevochten. Op de eerste dag van Pasen zetten de Duitsers witte vlaggen buiten hun loopgraven neer en wij deden hetzelfde. We sloten vrede voor twee dagen en toen trakteerden de Duitsers onze mensen op hun sigaren en drank. Zo hebben we twee dagen lang een beetje geleefd.⁴⁵

⁴⁵ Davidian, 'The Russian soldier's Morale', 431.